

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ И ПРЕТЕРИТИ У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА ИЗ ДИЈАХРОНИЈСКЕ И СИНХРОНИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ*

(на примеру еволуције плусквамперфекта и перфекта у староукрајинском и
старопољском језику у периоду од 16. до 18. века)

Изложена анализа текстова на староукрајинском и старопољском језику из периода од 16. до 18. века илуструје еволуцију перфекта и плусквамперфекта, у смислу напуштања старих и развоја нових значења у њиховој семантици. У раду се образлаже теза да у периоду трансформације темпоралног система, због губитка презента глаголске копуле, која се користила уз *l*-облике на ранијој етапи развоја разматраних словенских језика, долази до потискивања функције симултане локализације ситуације у односу на профилисано топикално време коју је та копула вршила, као и до десемантизације глаголске копуле у прошлом времену. Прати се еволуција аналитичког перфекта у староукрајинском језику, где се тај облик у прелазном периоду користи паралелно с личним претеритом и притом развија нове функције, док се за исказивање актуелне релевантности користе синтаксичке формуле с *л*-претеритом и презентом. На бројним примерима показано је како „нови” плусквамперфекат (ППФ), који функционише у наведеном периоду у оба језика, постепено почиње да исказује различита антирезултативна значења (упућује на неактуелни, поништени, остварени али оспоравани, програмирани али неостварени резултат), а у случају староукрајинског језика врши и неке дискурзивне и евиденцијалне функције. У старопољском језику, у 17. веку, доминира контрафактивни плусквамперфекат који се временом све више модализује.

У нашој грађи на староукрајинском језику из 16. и 17. века бележимо поједине примере употребе класичног двосложног перфекта (нпр. *писалъ єсми*), који се много ређе среће у овом периоду у односу на синтетички облик с формантом за лице и род (нпр. *писалемъ*). С обзиром да се ти облици у наведеном периоду употребљавају паралелно, долази до њихове делимичне специјализације. Тако у случају перфекта бележимо употребу која није карактеристична за то глаголско време у претходном периоду развоја источнословенских језика¹. У том смислу издвајамо две нове функције, од којих се прва може сматрати граматичком иновацијом када је у питању перфекат:

- а) исказивање конфирмативности у ренаративном контексту;
- б) указивање на неуспелу, осујећену радњу.

Облик перфекта са копулом у презенту устаљено се користи да би се означио исказ у 1. лицу када сведок тврди да је био на месту злочина и видео својим очима, односно чуо својим ушима, оно о чему саопштава судском бележнику, док се у осталим случајевима претежно користи лични претерит. Тиме је условљена чињеница да је већина забележених облика перфекта заступљена у нашој грађи примерима *бы^л є^сми*, *видє^л є^сми* и *слышл^л є^сми*². Учесталост наведених примера је толика да се на

¹ Мисли се првенствено на способност перфекта да означи стање у садашњости које је резултат неке радње предузете у прошлости (в. преглед литературе о перфекту у староруском језику у: Петрухин 2004).

² Потреба за исказивањем конфирмативности у овом случају је толика да се понекад перфекат гради додавањем копуле за садашње време облику личног претерита, нпр. *видєлє(м) є(с)ми насмє(р)тѣ забито(є)* и *замо(р)довано(є) слугу* (Акти 611: 209), што представља граматичку аномалију јер се

први поглед може закључити да се ради о специфичним канцеларизмима, али се и други глаголи срећу у облику перфекта ако се ради о исказивању посведчености, као у следећем примеру:

- (1) *А так я, возныи, што єми, слыша^л, виде^л и справова^л сєє пра^вдивое со^знанє мое до записаня до кни^г подаю и очеви^сто со^значаю* (Акти 1635: 177).

У текстовима из 17. века, скоро се у свим случајевима саопштење судског позивара о томе да је испоручио тужбу и лично обавестио туженог или његове слуге о томе преноси помоћу перфекта у 1. л. једн. Тако смо на 300 страница судских записа из 1611. забележили око 200 примера тог облика, од којих већину износе устаљене формуле, попут *бы(л) є(с)ми* 'био сам [лично]'; *ω(т)не(с)лѣ и положи(л) є(с)ми позо(в)ѣ* 'однео сам и испоручио тужбу [лично]'; *ωказа(л) и оповеда(л) є(с)ми* 'обавестио сам и рекао [лично]'; *да(л) є(с)ми очеви(с)то в руки* 'предао сам лично у руке'; *зложи(л) и на(з)начи(л) є(с)ми им рокѣ ку праву становити се перед судом(м)* 'одредио сам им [лично] рочиште да се по закону појаве пред судом' (АК 1611), којима започиње или се завршава сваки исказ судског позивара о испоручивању тужбе, а што указује на настојање писара да на неки начин истакне речи тог службеног лица као веродостојне и уверљиве.

Други тип специфичне употребе перфекта у староукрајинском језику илуструје следећи пример:

- (2) *...па^н Себєстија^н Сеци^нски^н жалова^л и оповеда^л, што^ж, дє^н, року тисяча пѣ^тсо^т дєвє^тдєсято^о, єдучи я на ^служ^бу жо^нє^скую, зостави^л єсми мо^ско^вку свою у пана Крыштофа Вина^ско^о и у пани ма^нжонки єго в дому и^х [...] и купи^лши воло^в три по три копы гроше^н лито^ски^х, ωдо^лла^л єсми ку то^н же жо^нє^сци до того ^ж приятеля своего пана Вина^ско^о. И кды^н, дє^н, приехал^н з служ^бы жо^нє^скоє, забави^лся єсми служ^бою у єго м^л м^л пана Фры^дриха Ти^мкевича Лого^нского [...] и тую жо^нку мо^ско^вку з великою тру^дностю о^т пана Вина^ско^о ωды^нска^л єсми* (Акти 1590: 71).

Наведени пример (2) представља у шеснаестом веку устаљени образац исказа кад писар почиње наративну у трећем лицу да би накнадно, после указивања на свој извор (*Себєстија^н Сеци^нски^н жалова^л и оповеда^л*), увео приповедање у 1. лицу. Притом између та два тока нема видљивог прелаза, већ се само увођењем личне заменице *я* и перфекта указује на промену перспективе приповедања. Облик перфекта се овде употребљава као граматичко средство истицања исказа сведока у односу на писарову дескрипцију. Перфекат се користи као средство апострофирања чињенице да се исказ наводи онако како га је писар чуо и записао, што се чини с циљем уверавања у његову веродостојност. У бројним случајевима таквом перфекту претходи лексички маркер ренаративности *деи* (наводно/каже) — *оповеда^л, што^ж, дє^н [...], єдучи я на ^служ^бу жо^нє^скую, зостави^л єсми мо^ско^вку свою...* Таква реченица из савремене перспективе делује аграматично (*испричао је да, наводно, одлазећи ја у војску, оставио сам своју слушкињу...), али у наведеном корпусу из 16. и 17. века представља устаљену синтаксичку конструкцију.

Издвојено значење перфекта у староукрајинском језику из 16. века одређујемо као *конфирмативно*, с обзиром да конфирмативност у бити означава способност глагола да исказе потврђену информацију о ситуацији којој говорник није обавезно присуствовао (Поповић 2023: 169—190). Пошто се поред перфекта у таквом контексту редовно користе маркери ренаративности (*деи*, *якобы* и сл.), ту његову функцију одређујемо као *исказивање конфирмативности у ренаративном контексту*, што чини основну одлику перфекта у периоду трансформације темпоралног система у староукрајинском језику.

Након анализе функција „новог” (двосложног) ППФ-а у текстовима на староукрајинском језику од 16. до 18. века можемо закључити да се његова семантика постепено мењала у смислу удаљавања од исказивања антериорне локализације у односу на другу радњу у прошлости у правцу све веће модализације и означавања ситуације која одступа од програмираног тока. Притом се могу уочити одређене тенденције у еволуцији тог облика. У староукрајинском језику из 16. века бележимо следеће функције ППФ-а: означавање планиране али неостварене ситуације (сличне примере се могу наћи и у текстовима из 17. века); исказивање неактуелне прошле резултативности; дигресивну функцију, која, међутим, проистиче из функције антериорне локализације радње у односу на неку прошлу ситуацију, јер се успутна напомена означена ППФ-ом по правилу односи на ситуацију пре друге прошле ситуације која је у фокусу исказа.

У текстовима с почетка 17. века у први план избијају нешто друкчије функције ППФ-а у односу на потоње. Међу њима се посебно издвјају: антирезултативна — указивање на поништен резултат претходне радње; топикална — указивање на почетак и крај одређеног тематског фрагмента; контрафактивна функција; дубитативна употреба у ренаративном контексту, као и функција маркирања дигресије.

У 18. веку функције ППФ-а се и даље шире у правцу изражавања програмиране али неостварене ситуације. ППФ се најчешће у овом периоду користи за означавање планиране али незапочете ситуације, или започете али осујећене, међутим и даље врши антирезултативне функције, као и неке дискурзивне — топикалну и дигресивну. Занимљиво да се у овом периоду јавља и ППФ за означавање актуелног резултата, тј. овај сложени облик се практично користи у служби перфекта. Међутим, тај резултат на неки начин је оспораван или сумњив, што опет маркира ППФ као облик који тежи ка изражавању „маргиналног” резултата. Функционални обухват ППФ-а у 18. веку показује максималну сличност са савременим, с тим што нисмо успели да забележимо контрафактивну употребу тог облика у наведеном периоду.

У консултованим изворима на старопољском језику из 16. и почетка 17. века нови ППФ се још увек јавља у таксисној функцији, међутим употреба ППФ-а у старопољском језику 16. века ипак претежно носи печат упућивања на неактуелни резултат.

На изразиту антирезултативну употребу ППФ-а наилазимо у рукописним *Градским књигама Книшина* из 1553—1580. Анализирајући те примере у наведеном споменику посебно издвајамо следеће функције:

- исказивање *неактуелног резултата* (*із którym **był** plac **kupił** z ogrodem tylnem na ul Grodzieńskiej między domy, z jednej strony Simana Kalaka, a z drugiej Michała Golssika mieszczan knyszyńskich; którego konia **był zostawił** w Kamieńcu u kowalia*);
- изражавање *поништеног резултата* (*testament, który **był uczynił** ... kasował wykupił tegoż Pawła ogród u Mikołaja Bajki, który **był zastawił***);
- негирање *оспорованог резултата* (*odpór uczyniła przed urzędem mieszkciem, iżby sobie tego **nie kazala była zapisać***);
- указивање на *неостварени резултат*, односно исказивање започете, али недовршене радње (*із już **poczł był** jednać, a nie przejednał*).

Из наведеног следи да је ППФ у градским књигама на старопољском језику из 16. века имао употребу сличну оној која је типична за тај облик у градским књигама на староукрајинском језику из одговарајућег периода.

У старопољским споменицима из 17. века ППФ испољава значење резултата који је актуелан, дакле, једно од дистинктивних обележја перфекта, међутим саме ситуације које се исказују на тај начин носе печат нерегуларности, с обзиром да би у складу с логиком требало да дође до друкчијег расплета у вези с њима, на пример кад

се описује погрешно поступање старатеља младе жене, које је открио њен супруг након што је прегледао финансијске књиге. Те ситуације, чији су резултати означени облицима резултативног ППФ-а, *одступају од устаљених правила и законске регулативе*, уп.:

- (3) *Z których błędów ten był pierwszy o sumę 300 koron opuszczonych, którą sumę od niektórego człowieka na pożytek tej sieroty był wziął, ale jej do regestrów i rachunków swoich nie wpisał* (Groicki 1605: 125).

Антирезултативност није једина одлика ППФ-а у периоду трансформације темпоралног система у старопољском језику. У 17. веку бележимо употребу контрафактивног ППФ-а у староукрајинском језику, док у исто време ова функција чини основну одлику новог ППФ-а у старопољском језику. У оба анализирана пољска споменика с почетка 17. века — из 1605. и 1614, ППФ се користи у условним конструкцијама управо са контрафактивном функцијом — у протази, а често и у протози, чиме се истиче контрафактивност услова и иреалност моделиране ситуације која би се могла десити да је стварност кренула другим током, на пример:

- (4) *Aleksander Wielki nigdy by był do takiej perfekcji nie przyszedł i sławy, gdyby był w naukach i w ludziach uczonych nie kochał się i stagiryckiemu Filozofowi tak dalece nie deserował* (Proces 1614: 9).

Анализа различитих функција ППФ-а у староукрајинском и старопољском језику од 16. до 18. века показује да је овај облик прошао сличан пут семантичког развоја — од функције исказивања претпрошлог временског плана, преко оне, коју развија крајем 16. и почетком 17. века, а коју смо условно назвали указивање на „маргинални” резултат, тј. неактуелан, анулиран, поништен, програмиран али неостварен, остварен али оспораван, до контрафактивне функције и потпуне модализације тог облика у 17. веку. У 18. веку ППФ претежно указује на програмирану али нереализовану ситуацију у документима на украјинском језику, док у пољским споменицима тај облик скоро сасвим нестаје из употребе кад је разматрани дискурс у питању — забележили смо само један пример у књизи с краја 18. века (Ostrowski 1787).

Разматрање постепене модализације новог ППФ-а захтева посебно објашњење уз осврт на развојни пут старог ППФ-а. В. Чернов је приметио да је ППФ у староруском и старочешком језику, кад се није користио у таксисном значењу, указивао на ситуацију која би се темпорално могла одредити помоћу конструкције *a u meђувремену*, тј. означавао је радњу која се десила за време трајања ситуације која је најчешће описивана помоћу аориста (Чернов 1961: 167—180).

Претпостављамо да је управо ова карактеристика ППФ-а — способност да означи радњу која је измештена на „паралелни колосек“ у оквиру једног темпоралног фона, послужила као основа за развијање код тог облика функције указивања на могућност остваривања ситуације која би се могла десити у оквиру задатог темпоралног оквира, али се није десила јер је дошло до преокрета у њеном развоју. Тај преокрет је могао настати пре настанка саме успутне ситуације, те до ње није дошло, односно до ње би могло доћи да је субјекат изабрао друкчије решење,

Релативно касно, али регуларно, ППФ је почео да се користи у супротним конструкцијама уз негацију. Употреба ППФ-а чак и без негације, али у супротној реченици, по мишљењу Чернова, маркирала је негативно целу конструкцију (Чернов 1961: 190). Притом ППФ губи своју функцију темпоралне локализације, што допушта да се користи у оба дела супротне реченице.

У оба дела конструкције, ван таксисне функције, користи се и нови ППФ у контрафактивним конструкцијама у старопољском и староукрајинском језику у 17. веку, притом у пољском много више него у украјинском.

Дакле, од појављивања у супротним реченицама уз негацију, преко употребе у конструкцијама, где овај облик указује на неку врсту маргиналног резултата, до

негираног ППФ-а у контрафактивним конструкцијама, па и потпуног преласка у погодбени начин у условним реченицама без негације — тако би се условно могао оцртати развој семантике новог ППФ-а на путу његовог удаљавања од таксисног значења и приближавања модалном у украјинском и польском језику. Истраживање по истом принципу грађе из других словенских језика могло би потврдити да и у њима нови ППФ пролази пут сличне еволуције.

Кључне речи: плюсквамперфект, перфект, староукрајински језик, старопольски језик, антирезультативност, контрафактивност.

ЛИТЕРАТУРА (селективно)

- Ермолова М. В. „О генезисе антирезультативного значения у плюсквамперфекта в истории русского языка.” *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова* 2/40 (2024): стр. 94–111.
- Петрухин П. В. „Перфект и плюсквамперфект в Новгородской первой летописи по Синодальному списку.” *Russian Linguistics*, 28 (2004): стр. 73–107.
- Петрухин П. В. „Дискурсивные функции древнерусского книжного плюсквамперфекта (на материале Киевской и Галицко-Волынской летописей).” В: *Исследования по теории грамматики. Вып. 4: Дискурсивные категории*. В. А. Плунгян, В. Ю. Гусев, А. Ю. Урманчиева (ред.). Москва: Гнозис (2008): 213–240.
- Петрухин П. В. „Дискурсивные функции древнерусского книжного плюсквамперфекта (на материале Киевской и Галицко-Волынской летописей).” В: *Исследования по теории грамматики. Вып. 4: Дискурсивные категории*. В. А. Плунгян, В. Ю. Гусев, А. Ю. Урманчиева (ред.). Москва: Гнозис (2008): 213–240.
- Петрухин П. В., Сичинава Д. В. „‘Русский плюсквамперфект’ в типологической перспективе.” В: *Вереница литер: к 60-летию В. М. Живова*. А. М. Молдован (ред.). Москва: Языки славянской культуры (2006): 193–214.
- Плунгян В. А. „Плюсквамперфект и показатели ‘ретроспективного сдвига’.” В: *Язык. Африка. Фульбе: сборник статей в честь Антонины Ивановны Коваль*. В. Ф. Выдрин, А. А. Кибрик (ред.). Санкт-Петербург: Европейский дом (1998): 106–115.
- Плунгян В. А. „О контрафактических употреблениях плюсквамперфекта.” В: *Исследования по теории грамматики. Вып. 3: Ирреалис и ирреальность*. Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева (ред.). Москва: Гнозис (2004): 273–291.
- Попович Л. *Грамматика интеракције у словенским језицима*. Београд: СДС, 2023.
- Сичинава Д. В. *Типология плюсквамперфекта. Славянский плюсквамперфект*. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, АСТ-ПРЕСС, 2013.
- Сичинава Д. В. „Славянский плюсквамперфект: пространства возможностей.” *Вопросы языкознания* 1 (2019): стр. 30–57.
- Чернов В. И. *Плюсквамперфект в истории русского языка сравнительно с чешским и старославянскими языками: Дис. ... канд. филол. наук*. Ленинград: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1961.
- Шевелева М. Н. „Еще раз о истории древнерусского плюсквамперфекта.” *Русский язык в научном освещении* 2/16 (2008): стр. 218–246.
- Słoboda A. „Składnia Kazań gnieźnieńskich.” W: *Staropolskie Spotkania Językoznawcze 4. Język staropolskich tekstów. Nowe odczytania, analizy, interpretacje*. A. Słoboda, M. Kuźmicki (red.). Poznań: Wydawnictwo Rys (2022): 221–235.

Извори

- Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.* Житомир: Інститут української мови НАНУ, 2004.
- Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року.* Житомир: Інститут української мови НАНУ, 2002.
- Ділова і народно-розмовно мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України).* Київ: АНУРСР, Наукова думка, 1976.

- Groicki, B. *Tytuły Prawa Maydeburskiego, do Porządku y do Artykułów piérwéy po Polsku wydanych*. Kraków: Ł. Andrysowicz, 1567. Opr. A. Piskorz, W. Barabasz. Red. M. Mikuła. Kraków: IURA. Źródła prawa dawnego, 2022.
- Groicki, B. *Obrona sierot*, 1605. Opr. I. Wasik. Red. Maciej Mikuła. Kraków: IURA. Źródła prawa dawnego, 2022.
- Kazania gnieźnieńskie*. Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego. Edycja elektroniczna, red. W. Twardzik i in. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 200
- Ostrowski, Ks. T. SP. *Prawo cywilne Narodu Polskiego. Tom I*. 1787. Opr. D. Klimczak, red. Maciej Mikuła. Kraków: IURA. Źródła prawa dawnego, 2022.